

КОНЦЕПЦІЯ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ В МУСУЛЬМАНСЬКОМУ ПРАВІ

ЛЕВЧУК Марія В'ячеславівна - асистент кафедри теорії держави і права Київського національного університету ім. Тараса Шевченка

У статті аналізується сутність концепції прав і свобод людини в мусульманському праві, проводиться порівняння із західною концепцією прав людини, досліджуються універсальні акти у сфері прав людини, прийняті в арабських країнах.

Ключові слова: права людини, права людини в мусульманському праві, західна концепція прав і свобод людини, міжнародні стандарти у сфері прав людини.

Проблеми правового регулювання становища людини у суспільстві, наявності, переліку та онтологічної сутності її прав та свобод постають у будь-якому свідомому суспільстві. Ісламське суспільство не є винятком. За останні роки вітчизняні та зарубіжні вчені все частіше звертаються до вивчення мусульманського права. Інтерес до цієї сфери є цілком закономірним, якщо врахувати, що за останні 10 років іслам став потужним фактором міжнародного суспільного і політичного життя. На даний час більше ніж у 30 країнах світу зі 100 мусульманських іслам проголошений державною релігією і основним джерелом права.

Стійкість правової картини світу обумовлена взаємодією правових систем, що її формують. Мусульманське право, будучи складовою частиною правової картини світу, знаходиться в активній взаємодії із іншими правовими сім'ями, в силу якої відбувається взаємопроникнення окремих сфер. Сфера прав і свобод людини не є виключенням. І якщо в юридичній літературі європейських країн інститут прав і свобод людини, консти-

туційно-правовий статус особи, механізми і процедури його захисту доволі детально досліджені, то правова регламентація правового статусу особи й ісламська концепція, на якій він ґрунтується в країнах Арабського Сходу практично не досліджена.

Спеціальні дослідження у сфері визначення та дотримання прав та свобод людини в ісламському світі почали розроблятися із прийняттям міжнародних стандартів з прав людини в рамках ООН в середині ХХ століття, проте ґрунтовні дослідження стали з'являтися у кінці ХХ ст. Так, Р. Давид торкався питань особистого статусу людини в ісламі [1]. Декілька робіт присвятив питанням дослідження прав та свобод людини видатний російський науковець Сюзіян Л.Р. Його основною монографічною працею у даній сфері є «Іслам і права людини в діалозі культур та релігій», що була опублікована в 2014 році [2]. Монографія присвячена аналізу ісламської концепції прав людини і її ролі у діалозі культур та релігій у сучасному світі. Автор досліджує основи концепції прав і свобод людини в мусульманському праві, підхід ісламу до розуміння окремих прав і свобод, особливості правового статусу жінки тощо. У монографії проводиться порівняння даних поглядів з ліберальними теоріями і сучасними концепціями буддизму та християнства. Також автор приділяє увагу дослідженню суті проблеми прав та свобод людини на прикладі мусульманських меншин у країнах Заходу.

На теренах України питанням дослідження мусульманського права було присвячено декілька комплексних робіт на дисертаційному та монографічному рівнях. Однак варто відзначити, що вузькоспеціальне дослідження інституту прав та свобод людини в мусульманському праві в Україні не проводилось. Цей напрям активно досліджує одеський науковець Хашматулла Бехруз, який у своїй монографії «Ісламські традиції права» [3] торкається питань прав та свобод людини в ісламському світі.

Права людини є одним із найбільш важливих надбань західної культури та цивілізації, оскільки вони втілюють у собі ідеали свободи та рівності, принципи справедливості, гуманності, милосердя. Проте постає логічне запитання: чи тотожна концепція прав і свобод людини та її сутнісне наповнення на Заході і на Сході? Дослідження сфери прав і свобод людини в мусульманському праві та її наукове осмислення ускладнюється ще й тим, що слід обережно ставитися до пануючого у західній правовій науці твердження про універсальність західного підходу у визначенні сутності прав та свобод людини. Аналізуючи та порівнюючи еволюцію прав людини у Європі, Північній Америці, Середній Азії та Аравії, слід зазначити про те, що в ісламі сформовано цілковито відмінну від західноєвропейської чи американської концепцію прав людини.

За останні 50 років універсальність прав людини перейшла у рівень загальноприйнятих концепцій. Проте, як зазначає російський науковець Ф. Алієв, при детальному дослідженні того, що прийнято називати «універсальними правами», науковці вимушені констатувати, що ці права мають європейське походження [4; 67]. Тому закономірно постає питання про те, чи може міжнародне право (у тому числі у частині, що визначає права та свободи людини), яке сформувалось під впливом європейської культури та права, бути загальним мірилом правильності, доцільності та справедливості?

Подібно бачить дану проблематику професор Одеської національної юридичної академії Х. Бехруз, зокрема, зазначаючи, що теоретична обґрунтованість і концеп-

туальні розробки прав людини не носять універсального характеру, оскільки існують різні розуміння прав людини, їх суті, походження, їх зв'язку із мораллю, а також форм їх реалізації [3; 235]. Пояснення подібного бачення ґрунтується на тому, що різноманітні концепції і доктрини, що стосуються прав людини, відображають особливості тих принципів, на основі яких вони будуються. У свою чергу, ці принципи продиктовані не тільки суб'єктивними обставинами (різноманітним баченням різних авторів), а й об'єктивними факторами, зокрема, панівною ідеологією, політикою й існуючими соціально-економічними умовами того чи іншого суспільства. Як приклад обґрунтування даної концепції, дослідник із Саудівської Аравії Абдуллах ібн Абдаль-Мухсин ат-Турки приводить передумови прийняття ряду важливих історичних документів з питань прав людини, таких як Велика Хартія Вольностей 1215 року, Декларація незалежності США 1776 року, Французька декларація прав людини і громадянина 1789 р. Проаналізувавши ці документи та їх передісторію, він прийшов до висновку, що причиною їх прийняття було свавілля феодалів і духовенства, а також прагнення церкви вести боротьбу з будь-якими ідейними течіями, що мають намір звільнити розум і душу людини, і в той же час він зазначає, що нічого подібного в ісламі – ні в його віровченні, ні в шаріаті, ні в культурі – не було [5, 6]. Враховуючи вище зазначене, варто зробити висновок, що проблема прав людини в ісламі не вирішується і не може вирішитись засобами і способами, що використовуються західною традицією права. З огляду на це варто говорити про особливу ісламську концепцію прав людини.

На думку дослідника Л.Р. Сюкіяйнена, вихідною основою ісламської концепції прав людини є твердження про те, що саме Аллах – Уособлена Абсолютна Істина – є єдиним правителем мусульман [6]. Із огляду на це, служіння Йому для Його задоволення є основною метою життя для будь-якого правовірного мусульманина. Із цього слідує постулат про пріоритетність обов'язків перед Аллахом над правами в цілому, оскільки саме виконання встановлених Ним

обов'язків може забезпечити задоволеність Аллаха. Для правовірного мусульманина права у класично західному розумінні не мають такого великого значення, тому їм приділяється менше уваги, ніж обов'язкам. Саме тому у свій час радянський вчений А.Л. Могилевський писав, що «догмати віри не надають прав мусульманину, у нього є лише обов'язки перед Всевишнім» [7; 142-143]. Проте дане твердження є досить поверхневим.

Для розуміння ісламської концепції прав людини ключове значення має розділення в шаріаті релігійної та правової основ, що дає можливість точніше виділити індивідуальні обов'язки і права в ньому. Загальновідомо, що нормативна сторона шариату включає в себе дві основні групи правил поведінки, перша із яких стосується культу, виконання правовірним мусульманином своїх релігійних обов'язків (ібадат), а друга регулює їх світські відносини (муамалат). Перший різновид норм шариату, зазвичай, зводиться до обов'язків. При цьому в основоположних джерелах – Корані і Сунні – саме ці культурні правила викладені в найбільш повному вигляді, що створює зовнішнє враження про шариат перш за все як про систему обов'язків, а не індивідуальних прав.

Що стосується правил світської поведінки мусульманина, то по відношенню до них в шаріаті використовується інший підхід: вказані вище джерела встановлюють у даній сфері небагато конкретних правил, у тому числі – обов'язків і прав. Тут загалом система виглядає цілком збалансовано. Яскравим прикладом вищезазначеного є закріплений у Корані принцип свободи комерційної діяльності: «Але торгівлю Аллах дозволив, а лихву заборонив» (Сура «Аль-Бакара», 275), де праву займатись підприємництвом протистоїть лише один основний обов'язок – уникати лихварства. Іншим прикладом може послужити передбачене у Сунні право вносити у договір будь-які умови, окрім тих, які дозволяють заборонене Аллахом або забороняють дозволене ним.

Іншими словами погляди про те, що шариат встановлює лише обов'язки і не містить прав, є хибними. Дійсним є те, що між правами та обов'язками в ісламі існує спе-

цифічний «ісламський» зв'язок, певною мірою обумовленість прав обов'язками, але не тільки. Однак даний досить тісний зв'язок прав і обов'язків не дає підстав вважати, що права людини в ісламі не є певними можливостями поведінки у певних життєвих ситуаціях. І зовсім навпаки – дотримання приписів ісламу породжує можливості як у особи, яка їх дотримується, так і у інших членів суспільства.

Ісламська концепція прав людини виходить з того, що право в цілому повинно опиратись на об'єктивний критерій – божу волю, а не на суб'єктивні інтереси і бажання, що досить часто підпадають різного роду впливу [6]. З огляду на це, основою прав і свобод людини в ісламській концепції прав є їх похідний від волі Аллаха характер.

Права людини в шаріаті виходять із задуму незалежного від волі людей, категорій часу і місця і будь-яких доктрин, тобто незалежно від різних критеріїв, практики в різних країнах зі своїми порядками і законами.

Згідно із ісламським світобаченням, яке не пов'язане із категоріями часу і місця, дотримання прав людини гарантується всім, виходячи із того, що найбільш надійною гарантією їх дотримання є їх джерело. При цьому на відміну від західного світобачення, де мета закріплення прав і свобод людини полягає у необхідності захистити людину від посягань держави, іслам бачить владу як інститут, пов'язаний правом і такий, що забезпечує його реалізацію. Іншими словами влада і мусульманська держава слугує інструментом у руках Аллаха по втіленню в життя прав і свобод людини.

Взаємозв'язок людини і держави мусульманські правники виводять з тлумачення відомого вірша 74-ї сури Корану, де зазначається, що мусульманин має право вимагати від держави поваги до своїх основних прав. Хоча ці права і не розглядаються як абсолютні, держава при їх реалізації зобов'язана виходити передусім із загальних інтересів віруючих, як зазначає Онан [8; 116].

Для ісламської концепції прав людини, на думку російського науковця Л.А. Запашникова, характерним є поділ на права мусульман і права немусульман. При цьому права перших мають пріоритет, а їх забез-

печення і здійснення і є виключною метою існування мусульманської общини (умми) [9; 15]. Мусульманська умма є спільнотою, яка покликана реалізувати задум та волю Аллаха. Саме тому іслам велику увагу приділяє правам умми.

Варто зазначити, що у контексті вище вказаного особливостю ісламської концепції прав та свобод людини є те, що права індивіда розглядаються через призму прав ісламської общини. Община є тим фільтром, який затримує сваволю індивідуалізму та веде всіх мусульман до їх спільної цілі – відданого служіння Аллаху.

Ісламська концепція прав та свобод людини знаходиться в основі ісламської побудови світу, тому її тою чи іншою мірою дотримуються в усіх мусульманських державах. Проте в деяких країнах можуть мати місце відмінності в закріпленні на законодавчому рівні тих чи інших аспектів концепції прав людини. Ступінь відмінності різниться в залежності від наявного впливу інших концепцій прав людини у даних державах. Так, наприклад, у Турецькій Республіці, в основу законодавчого закріплення інституту прав і свобод людини покладено західну європейську концепцію прав та свобод людини з невеликим впливом ісламської концепції прав та свобод; у Королівстві Саудівська Аравія навпаки – інститут прав і свобод людини майже повністю базується на ісламській концепції прав та свобод людини.

Загалом варто відзначити, що ісламську концепцію, з точки зору західного погляду на визначення прав та свобод критикують за те, що саме релігія лежить в основі їх визначення: від релігійної належності відрізняється ступінь свободи індивіда, а також визначається наявність тих чи інших громадянських та політичних прав (свобода пересування, право на життя у випадку віровідступництва від ісламу тощо). Однак варто зазначити, що ісламське світобачення є цілісною системою і не воно є проблемою, а проблемою є його недотримання в силу різних обставин. Окрім того, сприйняття західного світобачення як еталонного є безпідставним.

Як зазначає Бехруз Х., основною відмінністю європейської й ісламської концепції

прав людини є те, що західна теорія природного права відшукує витоки права в природі людей і вважає суб'єктивні природні права людини джерелом закону, то іслам навпаки, джерелом прав і свобод людини визнає мусульманське право, засноване на релігійних нормах, відображених у Корані і Суні. Критерієм, що покладений в основу визначення природи єдиних для всіх прав і свобод, є воля Аллаха, виражена в шаріаті, яка не піддається впливу суб'єктивних інтересів і бажань [3; 214-215].

Також порівнюючи західний та ісламський підхід варто відзначити, що ісламу притаманні й інші «холодні» реакції на деякі визнані у Європі та Америці права. Наприклад, відношення ісламу до гомосексуалізму. До даної проблеми класичне ісламське право виробило негативне ставлення, засноване на коранічному положенні: «Невже ви приходите до чоловіків ваших із всіх світів і залишаєте те, що створив вам ваш Господь в жінках ваших? Так, ви народ злочинців» (Сура «Аш-шура», 165-166). Також, як зазначає відома мусульманська письменниця та дослідниця Р. Максуд, у доповнення до заборони гомосексуалізму, Пророк Мухаммад також застерігав мусульман від прихованої небезпеки носіння чоловіками жіночого одягу, а жінками – чоловічого, і нагадував про те, що нікому не варто наслідувати манери, вимову, рухи і поведінку, що притаманна протилежній статі [10; 208]. Крім того, в ісламі існує заборона на одностатеві шлюби, які уже легалізовано у деяких західних країнах. Все вищезазначене свідчить іще про одну особливість ісламської концепції прав людини – вона покликана оберігати моральність людського суспільства, вдаючись до найсуворіших засобів.

Загалом варто зазначити, що ісламська концепція прав людини, як і іслам в цілому, тримається на певних принципах. Так, на думку професора Амстердамського університету Маджида Хаддурі, в основі ісламу лежить п'ять основних специфічних принципів: 1) гідність і братство; 2) рівність усіх членів ісламського суспільства, без поділу за ознакою раси, кольору шкіри чи соціального становища; 3) повага до честі, репутації та сім'ї кожної людини; 4) презумпція невинуватості.

ватості; 5) особиста свобода [11; 208]. Відповідно, можна зробити висновок про те, що основними принципами концепції прав людини в ісламському праві визнаються свобода, гідність, рівність та справедливість. Але чи тотожним є змістовне наповнення цих понять?

Інтереси та права, які захищає шаріат умовно можна поділити на ті, які належать Аллаху або окремим людям або ж одночасно як Аллаху, так і індивідам. Незважаючи на те, що в шаріаті встановлені досить суворі вимоги до обов'язкового виконання мусульманами релігійних обов'язків і дотримання культових заборон, однак ця жорсткість не поширюється на світські справи. Тут норми шаріату не спрямовані на надмірне обтяження людини суворими обмеженнями. В Корані можна прочитати наступні положення: «Аллах бажає для вас полегшення і не бажає труднощів для вас» (2:181-185); «Не покладає Аллах на душу нічого, крім можливого для неї» (2:286). Тому й не дивно, що одне з правил мусульмансько юриспруденції наголошує, що при колізії двох норм перевага надається тій, застосування якої пов'язане з меншими зусиллями.

Зміст поняття «свобода» в концепції мусульманського права теж своєрідний. Так, в ісламі людині надається досить широка свобода вибору, яка закріплюється відомою мусульмансько-правовою аксіомою, відповідно до якої вихідною оцінкою дій, слів і речей є дозвіл, якщо інше не передбачене Кораном і Сунною.

Реалізація свободи людини ґрунтується на принципі дозволу, який полягає у вказівці на дану дію як на те, що не заборонено нормами ісламського права. При реалізації своїх прав мусульманин не може обмежувати права інших мусульман, завдаючи їм шкоди, оскільки свобода в ісламі пов'язана з виконанням соціальних функцій і обмежена нормами ісламського права. Гідність людини знаходить прояв у розумінні та визнанні його виключного місця серед усіх створінь Аллаха. Коран називає людину найдосконалішим з творінь Аллаха. Рівність людей в ісламі проявляється, в першу чергу, в походженні всіх людей від Адама, що, однак, не

виключає наявності різного кольору шкіри, народів, племен, статей, мов.

Принцип справедливості лежить в основі рівності, про що теж іде мова в Корані і Сунні. «Ісламська справедливість» розуміється як абсолютна рівність усіх правовірних, свобода совісті та взаємна відповідальність суспільства і індивіда. Принцип рівності проте не поширюється на немусульманське населення, яке було позбавлене багатьох основних громадянських і політичних прав. Так, в Арабському Халіфаті немусульманське населення було обтяжене податками значно більше ніж їх сплачували мусульмани, немусульманам заборонялось проживати на певних територіях, мати рабів, укладати шлюб з мусульманкою тощо.

Як зазначав Онан, в теорії мусульманського права вважається, що прийняття ісламу робить усіх людей рівними незалежно від їх соціального походження, мови чи кольору шкіри. Мова іде саме про рівність усіх перед законом і судом [8; 116-117].

Таким чином ісламська концепція прав та свобод людини має у своїй основі зовсім інший фундамент ніж західна «європейська» концепція. Даним фундаментом є релігія іслам, Аллах, проявлений у ісламі та шаріаті, проте з огляду на те, що сьогодні на теренах Європи християнство вже не має такого вагомого значення, як в арабських країнах іслам, а питання віри – це особиста справа кожної людини, тому і ускладнюється розуміння ісламського підходу в розумінні концепції прав і свобод людини.

Окремо слід сказати і про універсальні акти про права людини, прийняті в арабських країнах на міждержавному рівні, за аналогією з міжнародним правом прав людини, в основу якого покладені міжнародні стандарти в сфері прав людини, що закріплені в основоположних актах міжнародного характеру про права людини – Загальна декларація прав людини, Пакт про громадянські та політичні права та Пакт про соціально-економічні права, а також низка міжнародних конвенцій.

Міжнародне мусульманське право прав людини складають низка актів, зокрема Загальна ісламська декларація прав людини 1980 р., проте як справедливо підкреслює

Н.В. Жданов, вона не має обов'язкового характеру, оскільки була прийнята неурядовою організацією. Декларація виходить із основних положень та принципів універсальних міжнародно-правових норм і не ставить перед державами завдання надати певні гарантії та імплементувати її положення до національного законодавства [12; 115].

Наступним актом є Каїрська декларація прав людини в ісламі 1990 р., що закріплює пріоритет шаріату над природними правами людини в своїх положеннях. Так, стаття 25 Каїрської Декларації вказує, що «ісламський шаріат є єдиним джерелом для тлумачення чи пояснення будь-яких статей даної Декларації» [13]. Як зазначають дослідники, такий вузькорелігійний характер Каїрської декларації, яка була прийнята з метою уніфікації позицій ісламських держав у сфері прав людини, відбиває позицію найбільш радикальних ісламських держав. Ряд основних прав і свобод у ній не визначено і, зокрема, відсутня заборона на наявну в ісламі дискримінацію за ознакою статі. Зокрема, стаття 6 Декларації обмежено вказує на рівність чоловіка і жінки, торкаючись лише гідності, самостійного цивільного статусу та фінансової незалежності, а також право зберігати своє ім'я і рід [14; 300].

Серед міжнародних актів, що торкаються прав людини, слід згадати і прийняту в 1994 р. Лігою арабських держав Арабську хартію прав людини. Проте й вона не може конкурувати з універсальними міжнародними актами в сфері прав людини, прийнятими під егідою ООН. Так, Арабська хартія, як і попередні документи, має декларативний характер і не накладає на держав-учасниць яких-небудь суттєвих зобов'язань, механізм імплементації є малоефективний і не робить суттєвого внеску у сферу захисту прав людини в арабських країнах.

Дослідження універсальних актів, що прийняті арабськими країнами у сфері прав людини, дає уявлення про цілковиту відмінність західної концепції прав людини і концепції, що панує в мусульманських державах. Більше того, неможливості перенесення, рецепції відправних принципів, на яких ґрунтується західна концепція прав людини, адже в її основі лежить еволюція

державно-політичного ладу в конкретних країнах. Як вказується в літературі, чинні в країнах Близького Сходу внутрішньодержавні механізми не досконалі і не можуть гарантувати індивіду ефективного захисту його прав з таких причин: відсутність демократії в житті арабського суспільства і підкорення всіх державних органів та структур, у тому числі й судових, одній особі та одній політичній партії; відсутність правової бази, яка б відповідала загальноновизаним нормам і стандартам у сфері прав людини; збереження в країнах регіону старих національних звичаїв та традицій і низький рівень правової культури населення. У ряді країн цього регіону відсутні найважливіші для захисту прав людини інститути, у тому числі інститут парламентаризму, інститут парламентського уповноваженого з прав людини та інститут конституційного контролю [15; 18]. І взагалі постає питання чи можна співвідносити поведінку, норми та релігійні переконання населення арабо-мусульманських країн з їх уявленнями про демократичне правління або втілення елементів демократії в суспільно-політичне життя цих країн? Існує думка, що іслам є несумісний з демократією, адже в ісламі відсутнє розмежування між релігійною і світською владою, існує беззаперечне підкорення владі та переважання інтересів общини над інтересами індивіда, проте події останніх років, що відбулися в окремих арабських країнах (Єгипет, Туніс та ін.) доводять, що цінності ісламу не суперечать процесам демократизації в цих країнах, хоча можуть створювати певні складнощі на шляху демократизації арабо-мусульманських країн.

Отже, відмінності західної концепції прав людини і концепції, що панує в арабських країнах і базується на ісламі, очевидні. Навіть якщо й існують спільні поняття, що використовуються в концепції прав людини в ісламі, зміст їх цілковито відрізняється від загальноприйнятого розуміння звичних понять права, свободи, принципів рівності та справедливості, у західній концепції прав людини.

Ісламська концепція прав і свобод людини побудована на принципах свободи, рівності та гідності. Їй притаманні наступ-

ні характерні особливості: права та свободи є подарунком Аллаха; у їх основі лежить об'єктивний критерій – Божа воля; існує поділ на права мусульман і права не мусульман; права не є просто можливостями, права зобов'язують, оскільки покликані підвищити свідомість та моральні якості мусульманина; забороняються права та свободи, які призводять до деградації індивіда та соціуму (наприклад, право на одностатевий шлюб); права мають сакральний та праведний характер, від них не можна відмовитись; права та свободи людини реалізуються через призму прав та свобод ісламської общини (умми); права та свободи забезпечуються належним виконанням обов'язків іншими особами, ісламською общиною (уммою), державою; права та свободи людини є невід'ємною частиною ісламського світопорядку.

Література:

1. Давид Р. Основные правовые системы современности. – М.: Прогресс, 1988. – 495 с.
2. Сюкияйнен Л.Р. Ислам и права человека в диалоге культур и религий. – М.: ООО «Садра», 2014. – 212 с.
3. Бехруз Хашматулла. Исламские традиции права. – О.: Юрид. літ-ра, 2006. – 296 с.
4. Алиев Ф. Диалог между цивилизациями и проблема международной защиты прав человека // Вестник Челябинского государственного университета – 2007, – № 23 – с. 64-70.
5. АбдуЛлах ібн Абдаль-Мухсин ат-Турки Ислам и права человека / перевод Владимир (Абдалла) Нирша – Эр-рияд, 2008. – 54 с.
6. Сюкияйнен Л.Р. Права человека в исламе: теоретические основы / [електронне

SUMMARY

The article deals with essence of the conception of human rights in the Islamic law, a comparison with the western concept of human rights are shown, the universal acts of human rights, adopted by the Arab countries at the international level are investigated.

джерело] – режим доступу: www.hrinsstitute.ru/suk.html

7. Могилевский А.Л. Правосознание и религия. – Ашгабад, 1977. – 235 с.

8. Онан Э. С. Ислам и конституционное строительство в странах Востока // Мусульманское право. – М., 1984. – 458 с.

9. Запашникова Л.А. Права человека: феноменологическая характеристика в контексте правовых культур современности // Вестник Южно-Уральского государственного университета – 2013. – Том 13. – № 1 – с. 14-16.

10. Максуд Р. Ислам / Пер. с англ. В. Новикова – М.: ФАИС-ПРЕСС, 2001. – 304 с.

11. Khadduri M. Nature and Source of the Sharia. – George Washington Law Review. Vol. 22, pt IV. Wash., 1953. – p. 206-211.

12. Жданов Н.В. Исламская концепция миропорядка. – М.: Международные отношения, 1991. – 216 с.

13. Каирская декларация о правах человека в исламе // Центр інформації та документації кримських татар. – <http://www.cidct.org.ua/images>

14. Порівняльне правознавство (правової системи світу): Монографія/ За ред. О. В. Зайчука, Н.М. Оніщенко. – К.: Парламентське вид-во, 2008. – 488 с.

15. Ибрагим Ахмед Хадж Юсеф Абдалла. Международные и национальные механизмы защиты прав человека на Ближнем Востоке. – Автореф. ... к.ю.н. – М., 1999. – 20 с.